УДК 883

СВОЄРІДНІСТЬ ХУДОЖНЬОГО ВИРАЖЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ АСПЕКТІВ ОСОБИСТОСТІ В ПОЕЗІЇ ТА МАЛІЙ ПРОЗІ Б.Д.ГРІНЧЕНКА

Коломієць Н.Є., викладач

Криворізький державний педагогічний університет

Вивчення літературознавчих досліджень, присвячених творчості Б.Д.Грінченка, дало змогу переконатись у тому, що на проблемі соціально-психологічних аспектів особистості ніхто з дослідників детально не зупинявся. Цього питання у своїх працях торкалися І.Пільгук "Класична спадщина Бориса Грінченка" [1], В.Яременко "Борис Грінченко (До 100-річчя з дня народження)" [2], І.Денисюк "Розвиток української малої прози XIX - початку XX століття" [3], П.Хропко "Проза Бориса Грінченка" [4], А.Погрібний "Борис Грінченко. Нарис життя і творчості" [5], Л.Гаєвська "Б.Грінченко і художня еволюція української прози" [6], М.Ткачук "Українська поезія останньої третини XIX століття: основні тенденції розвитку й естетична стратегія" [7] та ін., але цілісного уявлення про ліричне і епічне "я" у творчості Б.Грінченка та форми вияву його соціально-психологічної сутності вони не дали.

Прозові та поетичні твори митця відзначаються широтою охоплення дійсності. У центрі уваги автора переживання і самотньої жінки ("І молилася я, й сподівалася я"), і люблячої матері ("Мати", "Матері", "Без хліба"), і удови-страдниці ("Удові", "Матері"), і знедолених дітей ("Шматок хліба", "Украла", "Каторжна"), і змучених голодом та нестатками селян ("Без хліба"), і виснажених тяжкою працею шахтарів ("Батько та дочка"). Більшість із них позбавлені соціальної перспективи, болісно реагують на дисгармонійність суспільного устрою.

Слід зазначити, що більшість персонажів ліричних та прозових творів, ліричне та епічне "я" глибоко відчувають вічне прагнення до ідеалу - і неможливість його досягнення, що зумовлює настрої суму, втоми, безнадії, спустошеності. Для передачі цього психологічного стану письменник у ліриці найчастіше застосовує прийоми контрасту чи антитези ("Де воно?", "Нудьга", "Матері", "Тепер", "Петрусь"), а в прозі до цих прийомів приєднуються форми логічних роздумів персонажів, психологізована авторська оповідь, форма сну, екскурси в минуле та майбутнє ("Каторжна", "Сестриця Галя", "Украла", "Без хліба", "Байда"). Цю ж функцію у творах письменника відіграє діалог ("Підпал", "Сам собі пан", "Украла" та ін.), структура реплік, розламаність фрази, паузи, повтори ("Без хліба", "Палій", "Хата", "Підпал", "Грицько" та ін.), показ героя через сприйняття його іншими людьми ("Дядько Тимоха", "Як я вмер", "Сам собі пан", "Покупка" та ін.), розкриття внутрішнього світу через зовнішній, предметний світ та пейзажні штрихи ("Сама, зовсім сама", "Олеся", "Хатка в балці", "Дзвоник", "Батько та дочка" та ін.), психологічні жести, міміку, рухи, дії ("Каторжна", "Екзамен", "Болотяна квітка", "Без хліба" та ін.), монологи самозвіти, монологи самоаналізи ("Сама, зовсім сама", "Без хліба", "Як я вмер", "Підпал" та ін.). Майже в усіх творах широко використовується з цією ж метою спостереження письменником за процесом мислення персонажів, за пульсацією їх думок, за динамікою емоційно-психологічних зрушень, що спонукають до певних реакцій на соціальні явища, мотивують їх вчинки.

Бідність, невлаштованість, безпросвітність народного життя підкреслюють оціночні епітети: "сумні", "голі", "босі", "голоднії", "сірі", "убогі", зіставлення "ті співи дівочі? Не співи - ридання сумні". Їхня соціальна безпорадність, емоційно-психологічна пригніченість підкреслена фразами: "все мовчить", "дійсність погана", "зубожений люд занімілий", "нудьга німа" та інші.

У поетичних та прозових творах малих жанрів Б.Д.Грінченка виразно відчутне прагнення автора розкрити ідейно-моральні основи особистості, відтворення її духовного життя, невіддільно пов'язаного з соціальною дійсністю. У його творах різні соціальні типи зображені в конкретно-історичних життєвих ситуаціях, а їх психологічні реакції зумовлюються перш за все соціальним становищем та певними суспільними явищами. Відображенню складних душевних процесів підпорядкована вся художня система засобів та прийомів психологізації у творах.

Усі проблеми, які піднімає Борис Грінченко у своїх поетичних та прозових творах, зосереджені навколо людської особистості. Вже назви більшості творів свідчать про його антропоцентризм. У заголовки творів "Олеся", "Сестриця Галя", "Малий Мирон", "Павло Хлібороб", "Ксеня", "Христя", "Галіма",

“Лесь, преславний гайдамака”, “Панько”, “Дядько Тимоха”, “Матільда Аграманте”, “Дон Кіхот”, “Марусі Вітровій” та інших винесені людські імена. Про приналежність до певного соціального прошарку або про родинні зв’язки теж говорять назви: “Я - раб”, “Пастушки”, “Сирітка”, “Професор Пшик’, “Сам собі пан”, “Співцеві”, “Батько та дочка”, “Смерть отаманова”, “Брат на брата”. Нерідко заголовки мають оціночний характер (“Нелюб”, “Каторжна”, “Закоханий”, “Непокірний”, “Патріот”, “Смілива дівчина”, “Боязким”). У назвах маємо і своєрідну вказівку на психологічні або фізичні стани чи процеси особистості (“Сама, зовсім сама”, “Як я вмер”, “Я сам собі у городі гучному...”, “Я зрікся мрій. Поважний і спокійний...”, “Людина я... І мушу червоніти...”, “Я кохаю ті хмари похмурі...”, “Душа горить”, “Я мучився довго”, “Вона співа”, “Болить душа твоя?..”, “У кого плачуть очі”). Вказівка в назві на психологічний стан особистості більш характерна для поетичних творів, це, на нашу думку, зумовлюється жанрово-родовими особливостями поезії, яка передбачає відображення почуттів, емоцій, що є наслідком реагування поета на певні життєві явища. Акцентуючи увагу на назвах творів, ми дотримуємось погляду К.П.Фролової, яка відзначала, що заголовок - ключ світобачення автора, “яке виявляється у творі” [8, 71].

Система підбору імен епічних персонажів вказує на їх соціальне становище. Представників імущих класів автор нарікає іменем по батькові або прізвищем та називає їх службові посади: “звали писаря Хома Григорович” [9, 304], “Семен Олексійович Цупченко, сільський крамар і шинкар” [9, 305], “волосний старшина Пастушенко” [9, 322], “волосний писар Льовшин” [9, 322], “Григорій Семенович по-писаревому, а по-простому - дядько Грицько” [9, 310], “лікар Тишківський” [9, 529] та ін. Більшість персонажів, які є представниками демократичних кіл, називаються тільки на ім’я або вживається форма імені з прізвищем: Пріська [9, 288], Хведор [9, 289], Оришка [9, 334], Опанас [9, 364], Панько [9, 367], Іван [9, 390], Семен Коломієць [9, 390], Андрій [9, 396], Мотря [9, 441] та ін. Іноді при імені вживається узагальнююче слово, яке вказує на вік або своятво персонажів: “дядько Тимоха” [9, 354], “старий дід Кучма” [9, 362], “старий дід Данило” [9, 344], “кум Семен” [9, 276], “тітка Одарка” [9, 338], “баба Оксана” [9, 377], “старшиниха” [9, 326] та ін. Зрідка письменник вживає характеристичні прізвища, які визначають найпосутніше у вдачі персонажів: “поліцейський урядник Швидков” [9, 322], Тишківський [9, 529] та ін.

Автор постає у творах Б.Грінченка невід’ємною складовою художньої структури. У ліриці та прозі в різноманітних художніх формах виявляється власне авторське емоційно-оціночне ставлення до дійсності. Іноді авторська оцінка виражена відкрито, зокрема, в тексті у формі оціночних слів та фраз, як: “у лютій неволі” [9, 3]; “гніт цей днів тяжких” [9, 5]; “народ задурений” [9, 132]; “від усіх лаяна, від усіх зневажена” [9, 338]; “гореньку гіркому” [9, 444].

Авторське суб’єктивно-оціночне начало в оповіданнях Б.Грінченка виявляється в постійно змінному зв’язку автора та героїв. Іноді дистанція між ними стає особливо відчутною, оскільки в розумінні життя автор піднімається над героями своєю здатністю обмірковувати те, що відбувається, наприклад, в оповіданні “Сестриця Галя”. У поетичних же творах співчутливі авторські звертання до знедолених (“Удові”, “Матері” та інші) відбивають ставлення автора до персонажа та певних явищ дійсності.

Митець намагався своїми творами вплинути на систему життєвих цінностей читачів, сформувати їхній морально-естетичний ідеал, виходячи з народного духовного досвіду, зорієнтувати читачів дотримуватись активної життєвої позиції. Це особливо яскраво виражається в ліриці поета, де апеляції до уявного читача постають у формах запитань (“Коли ж то ми будемо в нашому краю Про щастя і долю співать?” [9, 3]; “І доки будемо так жить?” [9, 5]; “Нащо ж людями ви себе звете, Коли забули що таке людина?!” [9, 44]; “Чого ще ждать?” [9, 73]; “Навіщо ж сонце? Нащо ця весна?” [9, 95]), вигуків (“Нумо до праці, брати!” [9, 6]; “Ти тоді уставай, свою зброю бери І борись серед темряви й бурі!..” [9, 57]; “Горе вам!” [9, 62]; “Ми бо великої людськості діти, - Згода хай буде між нами!” [9, 80]), коментарів (“Подивись: весна устала, Сипле пишними квітками...” [9, 48]; “Він з мукою, з горем розстався тяжкими, А ти їх ще більше придбала!..” [9, 23]), роздумів (“Чи ти ж зможеш прожити на світі, Не сплямивши серця свого?” [9, 24] та ін.).

У своїх творах Б.Грінченко показав людину як суспільну особистість. Її художнє відображення засвідчує, що соціальна змістовність героїв розкривається шляхом виявлення їхньої соціальної сутності, ідейних, іноді політичних, світоглядних, морально-етичних позицій. Але письменника цікавить соціальна сутність людини не сама по собі, а її індивідуальний вияв у процесі життєдіяльності. Адже, як особистість людина характеризується не тільки тим, як вона мислить, як ставиться до явищ суспільного життя, які її суспільні ідеали, а й тим, як реалізує вона свою соціальну сутність у взаєминах з іншими людьми. Поширеними прийомами соціалізації персонажів у творах письменника є описи інтер’єрів, одягу, їжі, а також форма прямого називання. Яскравим підтвердженням цьому може бути опис школи з вибитою долівкою, поламаними стільцями і партами, що подається в оповіданні “Екзамен”. Ці деталі дуже промовисто характеризують соціальне становище учителя на селі, ступінь його залежності і пригніченості. Іноді при відображенні побуту Б.Грінченко вдається до іронії як форми вираження авторської позиції щодо зображення певних соціальних явищ, що суперечать його ідеалу: “учительському стільцеві ... треба було

лікаря..., щоб замість трьох було в нього чотири ноги, як то повинно бути в кожного порядного стільця [9, 241]". Як правило, письменник не наводить широкі описи житла персонажів. У ряді творів лише однією деталлю автор влучно передає соціальне становище персонажів. Прикладом можуть бути рядки з твору "Без хліба": "Край села стояла хата поганенька, а в ній жив селянин із жінкою та з дитиною... [9, 249]". Лише оціночний епітет "поганенька" характеризує житлові умови сім'ї, а вживання прикметника у пестливо-здрібнювальній формі вказує на ніжне ставлення письменника до дійових осіб. Подібний опис житла наводиться в оповіданні "Олеся": "На краю села стояла невеличка хатка [9, 344]". На бідність дійових осіб прямо вказується в творі "Кавуни" епітетами "у невеликій убогій хатці" [9, 360]. У оповіданні "Панько" лаконічним описом автор сказав і про тяжке матеріальне становище, і про любов персонажів до порядку, комфорту, сімейного затишку: "... думав про свою теплу чистеньку хатку [9, 368]". Авторські характеристики, на нашу думку, відзначаються увагою до повсякденного побуту. Художні описи домівок бідняків розширюють і чітко окреслюють панораму їх рабського, напівголодного існування, глибину авторського співчуття їм. Чільне місце у трансформації соціального і психологічного має художня деталь, яка виявляється досить багатогранно. Наприклад, при описі одягу: "Сьогодні й школярі поприходили, одягшись, мов по-празниковому..., босих не було [9, 242]" або "Вчитель глянув на батюшчин годинник (шкільного або свого дасть біг!) [9, 242]".

Відповідно до художнього задуму письменник вдавався до вираження різних психічних станів та процесів, звертаючись до психологічного аналізу. При цьому пряма характеристика реалізується через форми внутрішнього монологу та діалогу, авторської психологізованої оповіді, невласне прямого мовлення та ін. Оповідання Б.Грінченка написані переважно у формі монологів, що є засобом саморозкриття героя ("Дядько Тимоха", "Як я вмер", "Сам собі пан") або у формі авторської розповіді ("Батько та дочка", "Дзвоник", "Каторжна", "Непокірний", "Хата"). Автор-оповідач у малій прозі Б.Грінченка не приховує власної позиції. Це яскраво виражено в авторській емоційній манері оповіді, своєрідних зауваженнях, коментарях, вживанні оціночних слів. Іноді позиція оповідача зміщується в бік суб'єктивної точки зору, що дає змогу збільшити увагу до плану сприйняття навколишнього. Так, деякі епізоди оповідей у творах "Без хліба", "Батько та дочка", "Каторжна", "Сама, зовсім сама", "Дзвоник", "Байда", "Хата" та інших розвиваються ніби в суб'єктивній площині, події, описи природи переломлюються крізь призму сприйняття персонажів, завдяки чому основна увага зосереджується на їх внутрішніх переживаннях. Така позиція оповідача підкреслює певні переломні моменти у внутрішньому процесі розвитку характеру, є засобом відтворення безперервного психічного процесу в духовному житті особистості, тобто є формою вираження соціально-психологічного явища. Слід зазначити, що оповідання "Пан Коцький" відзначається певною автобіографічністю, введенням у сюжет достовірних автобіографічних подробиць. Цей твір характеризується суб'єктивністю, яка полягає в поєднанні художнього оформлення з реально існуючими фактами, взятими автором з власного життя та життя його близького оточення, а також у відкритому реагуванні на них. Автобіографічні елементи подаються власне автором у ретроспективній часовій дистанції, з чого можна зробити висновок, що суб'єктивне є формою існування об'єктивного.

Багатий у творах Грінченка-прозаїка і арсенал прийомів непрямого способу характеристики (жести, художня деталь, вчинки). Важливу роль письменник відводить портрету, що передає внутрішню сутність героїв. Життєві перипетії, переживання персонажів матеріалізуються в показі виразу облич, описах зовнішності, наприклад портрети Марини ("Сама, зовсім сама"), Лукії ("Підпал"), Марусі ("Батько та дочка"), знедоленого хлопчика ("Шматок хліба"). У деяких творах митця портретні характеристики персонажів містять натяки на їх соціальне становище (портрет Степана Петровича з оповідання "Байда", домовласника з твору "Сама, зовсім сама"). Особливістю Грінченка-портретиста є увага до виразу очей персонажів як засобу видимої мови почуттів при розкритті психологічних станів. Таким чином письменник відтворює широкий діапазон переживань людини.

Вагомим прийомом у розкритті психології героїв є картини сновидінь. За характером їх зв'язку із внутрішнім життям персонажів виділяються пророчі сни (сон Марини в оповіданні "Сама, зовсім сама" певною мірою розкриває складні взаємозв'язки людини та космосу), сни-мрії (сон хлоп'яти в поезії "Мати", що уособлює в собі внутрішнє заспокоєння, реалізацію бажань знедолених), сни-потрясіння (сон квітів у поетичному творі "Квітчані сльози" пов'язаний з кризою суспільства). У названих творах картини снів своєрідно моделюють їхні сюжети, об'єднуючи минуле, сучасне та майбутнє.

У ряді віршів поет використовує описи природи для точнішої передачі внутрішнього настрою ліричного "я", його громадянських поглядів ("Неначе", "По весні", "У лісі", "Подивись", "Вечір", "По весні розцвітають квіти...", "Весна", "Весна красна прийшла з квітками...", "Блискучії зорі, небесні світила...", "Зима", "Весна (Весна!.. Відживає і небо й земля...)", "Ранок", "Квітчані сльози", "Зима й весна", "Перед сонцем", "Не лякайсь, що й досі хмари...", цикл "Весняні сонети" та ін.). Іноді опис картин природи емоційно співзвучний з картинами життя людей, виконує функцію уточнення, увиразнення громадянських позицій автора, звучить з ними в унісон і тим самим створює художнє ціле; а іноді є контрастним фоном до зображуваних подій, підкреслює протилежність, дисгармонійність між настроями, почуттями, переживаннями ліричного "я" та описом світу природи.

У малій прозі письменника пейзажні зарисовки, як правило, є невеликими за обсягом і, виступаючи своєрідним фоном по відношенню до сюжетного розвитку твору, несуть значне ідейно-художнє навантаження. У творах “Сама, зовсім сама”, “Каторжна” та інших пейзажі гармонують з душевними переживаннями персонажів, підсилюючи їх емоційну тональність. Іноді письменник використовує прийом контрастного зіставлення при зображенні процесів, які відбуваються в природі та відтворенні психічних станів людини (оповідання “Ксеня”, “Хатка в балці” та інші), що несе додаткове символічне навантаження. Більшість пейзажних картин у малій прозі Б.Грінченка вплетені в перебіг думок персонажів і є невід’ємним моментом їх внутрішнього життя. Тональність пейзажів мотивована психологічним станом епічного персонажа.

Зображення тонких світових ефектів для передачі психологічних переживань персонажів наявне в багатьох оповіданнях Б.Грінченка (“Сама, зовсім сама”, “Хата”, “Ліс”, “Батько та дочка”, “Степ горів” та інші). Так, просторовий образ навколишнього оточення в оповіданні “Батько та дочка” є своєрідним вираженням психічного стану маленької героїні, вводить у атмосферу її душевних вболівань, які пов’язані з думками про можливу загибель батька в шахті, є узагальнюючим виразом душевного стану і несе додаткове символічне навантаження. При цьому письменник за допомогою однієї тьмяно-сірої кольорової гами надає просторовому образу пригнічену емоційну тональність. Наскрізною деталлю пейзажу є чорно-сірі тони, які посилють похмуре сприйняття дійсності героїнею, виступають своєрідним виразником її почуттів, переживань, реакцій на оточуючі предмети: “Маруся дивилася довго на цю нечисту воду... [9, 382]”; “Вона ввійшла в свою темну хатину... [9, 383]”; “Навкруги була темрява [9, 383]”; “Округи була темрява - чорна, важка, похмура темрява... [9, 383]; “...похмурий невеселий день уже зазирав у вікно [9, 384]”; “каламутною водою [9, 384]”. З похмурим пейзажем перегукується пригнічений внутрішній стан дівчинки, викликаний екстремальною ситуацією, усвідомленням власної безпорадності: “Марусю починала вже обнімати безнадійна туга [9, 382]”; “...з тугою безнадійною впевнялася, що пособити вона нічим не може... [9, 383]”; “З такими тяжкими думками просиділа вона до вечора [9, 383]”; “...страшна втома, що відняла в неї всю силу [9, 383]”; “Невимовна, безнадійна, страшна туга обхопила дівчину [9, 383]”; “В її маленькій голівоньці плутались безладно чорні, страшні думки [9, 385]”. Наявність такого “кольорового психологізму” в оповіданнях письменника засвідчує, що за способами художньої обробки сюжетів письменник певною мірою наблизився до імпресіоністичної техніки. Проте це явище не є самодостатнім, не підпорядковане меті відображення особистих вражень від спілкування з природою. Пейзажі митця в більшості випадків узагальнюють гостре соціальне почуття, іноді переломлюються крізь призму сприйняття персонажа, що є методологічною ознакою реалістичного психологізму. Тобто, у відборі типових явищ, діалектиці характерів, встановленні причинно-наслідкових зв’язків психологічних станів персонажів як результатів реагувань на соціальні події, Б.Грінченко є реалістом, але при художній передачі сюжету іноді вдається до вкраплення імпресіоністичних способів.

Соціально активна особистість у ліричних творах виступає в образі самого автора, образі ліричного “я”, яке є резонером авторських думок, і ліричного персонажа, який за своїм переконанням є народолюбець, а в прозі постає в образах персонажів-інтелігентів, які турбуються за долю народу, прагнуть розв’язати соціальні проблеми доби: підневільне життя народу, соціальну нерівність, загальну дисгармонію суспільних відносин. Їм притаманні як глибокий сум з приводу знівеченого, знедоленого, злиденного життя людей, так і готовність йти на самопожертву заради соціальних змін, пристрасна позиція заперечення соціальної та національної кривди Україні, її народу. Їхній ідеал уявляється як система омріяних цінностей, що передаються фразами: “ох, якби знову ти, воля вернулась”, “життя устало, дні пишають золотії”, “і світ воскрес!”, “про щастя і долю співать”, “хай пишає вільно і думка, і віра”, “тільки на правду складаймо надії”, “і забажалось тоді мені долі”, “пташиної волі”, “коли і гнітючі й похмурі думи не давлять”. Соціально активна особистість займає позицію непримиренності щодо існуючої дійсності, прагне невтомною працею поліпшити життя народних мас, підняти однодумців “до праці”: “Нумо до праці, брати!”, “Годі лякатись!”, “Долю онукам дамо!”, “Час наступає - ходім!”, “Хай ліпше вб’є громом, ніж їстиме лихо”, “Не лякайсь, що й досі хмари”, “Воля живе боротьбою!”.

Б.Грінченко підпорядковує зображенню соціальної зумовленості переживань особистості не лише текст, але й підтекст своїх творів, всю систему образних засобів, емоційну організацію оповіді, художнє окреслення ідеалу як конкретно-чуттєве уявлення про найвищу досконаліть. Письменник вмів бачити і художньо відтворювати в поезії та прозі характерні конфлікти доби, життя певної соціальної верстви, окремої людської особистості, пропустивши їх через призму свого світосприйняття.

Слід зазначити, що Б.Грінченко подає внутрішній світ особистості в особливому ракурсі: духовне життя більшості персонажів та суб’єкта лірики відтворюється в моменти найбільшої психологічної напруги. У творах зображені ситуації, у яких у людини максимально загострені розумові здібності та чутливість емоційних реакцій, коли переживання найінтенсивніші, а внутрішні страждання майже нестерпні.

Відзначимо, що в поетичних і прозових творах письменник найчастіше зосереджує увагу на психологічних станах персонажів, які зумовлені соціальними та родинно-побутовими причинами. Навіть у поетичних творах Б.Грінченка можна помітити певну тенденцію до сюжетності ліричної оповіді, в

більшості з них побутові замальовки мають сюжетний характер і окреслюють причини певного психічного стану ліричного персонажа, вмотивовують схвильованість ліричного "я". Але поезія, в силу своєї жанрово-родової особливості, має бути невелика за формою, емоційно насиченою, що не дає можливості показати людину у всьому багатстві її конкретно-історичної життєдіяльності на широкому соціальному тлі.

Твори Б.Грінченка художньо переконують, що саме тиск соціального устрою, антигуманність, деспотизм, які панують у суспільстві, становлять загрозу морально-духовному життю людини, призводять до втрати особистістю людських рис. Сутички особистості з оточуючим світом трагічні, призводять до руйнації людського начала, штовхають людину на злочин, самогубство. Так, соціальні негаразди, нестатки, голод штовхають Петра з оповідання "Без хліба" на крадіжку; шлюб з розрахунку Лукію та Андрія (оповідання "Підпал") - до підпалу; наслідком тих же причин є передчасна смерть дядька Тимохи (оповідання "Дядько Тимоха"). В етичній системі письменника важливим, на нашу думку, є такий момент: жоден персонаж не йде на злочин заради злочину, злочинною людину змушують бути обставини. А звідси постає важливе питання про необхідність і шляхи зміни цих обставин, гнітючої суспільної атмосфери.

Слід зазначити, що часом персонажі Б.Грінченка розцінюють смерть як звільнення від тягара суспільних проблем. Проблема смерті в малій прозі письменника важлива для розкриття особистості в усій глибині її духовного життя, внутрішнього світу. Митець у своїх оповіданнях вдається як до конкретного показу моменту смерті, так і до її символічного осмислення. Прозаїк відтворює різні типи смерті: саможертовна смерть за свободу рідного краю в сміливому виступі проти загарбників (Олеся з оповідання "Олеся"); смерть, що є карою, розплатою за нечесні вчинки (татари з твору "Олеся"); смерть-прозріння, сповнене максимального душевного напруження, коли вистраждані думки виливаються у формі запитань, болючих сповідей ("Каторжна", "Болотяна квітка"); самогубство як порятунок від нестерпного життя ("Сама, зовсім сама"); смерть - результат жахливих умов роботи в шахті ("Панько"); бажання смерті як порятунку від полону антигуманного життя ("Дзвоник") та ін. Мотиви відокремленості, психологічної ізоляції, смерті тісно перегукуються з експресіонізмом, де вони набувають крайньої екзальтації. Важливо відзначити, що в трагічні моменти життя персонажі творів "Сама, зовсім сама", "Сестриця Галя", "Батько та дочка" та інших звертаються до вищої сили - Бога. За допомогою такого прийому письменник досягає точнішого відтворення душевних переживань, сподівань героїв. У звертаннях до споконвічних, позачасових образів виявляється певна подібність творів письменника до експресіоністської концепції людської загубленості. Однак, у оповіданнях Б.Грінченка, на відміну від експресіоністів, трагічні ситуації не можна сприймати як безповоротні. Вони можуть бути подолані, оскільки є наслідками нездорового суспільного устрою, а не внутрішньої психологічної деформації особистості.

Соціальна дійсність спричинила, на думку письменника, зрушення в суспільній психології людини з низів. Селяни починають усвідомлювати несправедливість свого соціального становища, розмірковують над його причинами. Особливо виразно ця тенденція відбилась в зображенні головного персонажа оповідання "Сам собі пан". Але письменник відзначив нездатність народної маси до рішучих дій, ширше - її бездіяльність, споглядальність як закономірну моральну та соціальну основу характеру. Письменник не бачив пробудження протесту проти гноблення в селянських масах. Та й народні маси письменник подає як сукупність страдницьких індивідуальностей, розрізнених між собою, що залишаються наодинці зі своїми проблемами і горем, в стані особистісної ізоляції. На думку Б.Грінченка, народ не здатний стати на рівень впевненості та рішучості. Ця особливість трагіко-драматичного світосприйняття насичує художній світ більшості творів митця, хоч народ для нього завжди був носієм цінних моральних якостей.

Ліричний герой ряду поезій ("Я сам собі у городі гучному", "Ізнов", "Душа горить", "Не знаю") та персонажі-інтелегенти відчувають свою самотність в результаті віддалення від ворожої дійсності. Причиною такого душевного стану є втома, відчуття недосконалості світу, образа на байдужість народу до закликів та роботи інтелігенції.

У душевних переживаннях та потоці роздумів героя-інтелігента Б.Грінченко підкреслює природну неподільність у їхній свідомості думок про особисте щастя та щастя загальне. Письменник акцентував увагу на тому, що для людей активної життєвої позиції цілком природні були переходи від усвідомлення особи-стого кохання до думок про соціальну справедливість, загальнонародне щастя ("Коханій (Марусі Г.)", "Присвячую М.Г."), тобто їхні моральні принципи відповідають природі нормальної, незіпсованої, соціально перспективної людини.

Естетичний діапазон творів Б.Грінченка досить широкий. Слід зазначити, що гармонійне в його творах представлене лише поодинокими моментами людського життя: єдності людини та громади ("Без хліба"), утвердження людської особистості як найвищої цінності ("Украла"), єдності поколінь ("Дядько Тимоха", "Олеся"), як відчуття причетності до актуальних проблем ("Байда"), звеличенням теплих людських стосунків ("Дядько Тимоха", "Ксеня", "Каторжна", "Дзвоник", "Батько та дочка", "Грицько", "Хатка в балці"). Гармонійне в цих творах виступає сповнене таким змістом: як момент вирішення протиріч, як діалектична єдність протилежностей (в структурі образу персонажа), подолання дисгармонії почуттів.

Причому твори митця не пройняті гармонійним пафосом, а містять лише деякі спалахи, які безпосередньо виражають ідеал людини, людських взаємостосунків, людського світовідчуття.

Б.Грінченко розвиває шевченківські традиції сатиричного викриття духовного зубожіння, спустошеності, морального розкладу панства. Персонажі та герої рольової лірики, які належать до пануючої верхівки (попи, "поліціянти" ("Народна гармонія"), цар ("Маніфест"), господар житла Марини ("Сама, зовсім сама"), писарі ("Екзамен", "Хата", "Непокірний"), шинкарі ("Хата", "Непокірний"), судді ("Хата"), дрібнобуржуазна інтелігенція ("Історія одного протесту", "З заздрощів", "Сам собі пан")) бачать соціальну дійсність під кутом зору, який відрізняється від поглядів народу та інтелігенції. Їх цілком влаштовує існуюча реальність, вони задоволені соціальними та політичними процесами. Ці люди цілком ворожі суспільному прогресу і народу, виступають опонентами щодо авторської позиції. Філософія практичної користі, накопичення, вульгарно-матеріалістичні погляди сприяли моральному та духовному їх збідненню, призвели до жорстокості, бездуховності, примітивізму. Б.Грінченко наголошував на повній безперспективності даного соціального прошарку. Отже, трагіко-сатиричним персонажам малої прози Б.Грінченка притаманні прагнення затвердитись у світі, зайняти вигідне соціальне становище, впевненість у правильності власної життєвої позиції. Ці персонажі майже ніколи не аналізують особисті внутрішні переживання, їхнє життя підкорене меті: створити та затвердити свій тип відносин з оточуючим світом. Вони діяльні, але їх вчинки спрямовані не на утвердження особистості, а на її руйнацію. Якщо несатиричні персонажі схильні до самоаналізу, зосереджені на осмисленні душевних переживань, відчувають себе в оточуючому суспільстві незатишно, усвідомлюють, що в існуючих умовах повноцінне життя неможливе, то сатиричні персонажі цього не відчувають. Вони знають чого бажають, активно до цього прагнуть, але їх вимоги та потреби нікчемні з точки зору нормальної людини. Засобами сатири письменник викриває лицемірство, пустослів'я і бездуховність персонажів, які належать до панівних верств у творах поетичних та прозових жанрів. Через діалоги, полілоги та монологи персонажів і героїв рольової лірики, портретні характеристики, авторську оповідь передається соціально-психологічна суть персонажів, які виступають опонентами щодо авторської позиції. Через внутрішній стан антигероя письменник відзеркалює модель суспільства. Як людина прогресивних поглядів, він уважно ставився до зображуваної особистості, виявляючи свою громадянську позицію.

Отже, однією з важливих рис поетики Б.Грінченка є орієнтація на звичайність, а не винятковість подій та обставин. У більшості його поетичних та прозових творів події, зовнішні факти відступають на другий план, увага сконцентровується на внутрішній, психологічній сфері. Це засвідчує відхід письменника від описовості, ілюстративності, що властиві творам митців, які писали "старою манерою". Синтезуючи традиції з новими гуманістичними тенденціями української літератури XIX століття, Б.Грінченко орієнтувався на життєву правду, розвивав соціально-психологічний аспект зображення особистості в художньому творі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Пільгук І. Класична спадщина Бориса Грінченка: Передмова // Грінченко Б. Твори: У 2 т. - К.: Вид-во Ак. наук УРСР, 1963. - Т. 1. - С. V-XLIV.
2. Яременко В.В. Борис Грінченко (До 100-річчя з дня народження) // Україн. мова і література в школі. - 1963. - № 10. - С. 16-25.
3. Денисюк І.О. Розвиток української малої прози XIX - поч. XX ст. - К.: Вища школа, 1981. - 215 с.
4. Хропко П. Проза Бориса Грінченка: Передмова // Грінченко Б. Вибрані твори. - К.: Дніпро, 1987. - С. 5-17.
5. Погрібний А.Г. Борис Грінченко. Нарис життя і творчості. - К.: Дніпро, 1988. - 268 с.
6. Гаєвська Л.О. Б.Грінченко і художня еволюція української прози // Радянське літературознавство. - 1989. - № 1. - С. 50-61.
7. Ткачук М. Українська поезія останньої третини XIX століття: основні тенденції розвитку й естетична стратегія: Навч. посібник. - Тернопіль: ТДПУ, 1998.- 80 с.
8. Фролова К.П. Аналіз художнього твору. Деякі методи вивчення тексту художнього твору. - К.: Радян. школа, 1975. - 176 с.
9. Грінченко Б.Д. Твори: У 2 т. - К.: Вид-во Ак. наук УРСР, 1963. - Т. 1. - 603 с.